

İnsan ile yaşadığı mekân arasında var olan bu kadim bağ, şehir ile ait olduğu medeniyet arasında da vardır. Bir medeniyetin derinliğini ve o medeniyetin gücünü kavrayabilmek için şehirlerini incelemek gerekir. Zira şehirler içinde doğduğu medeniyetin izlerini taşır. Medeniyetin gücü, etki alanı ve ruhu şehirlerini de biçimlendirir.

ÇORUM BELEDİYESİ
ULUSLARARASI OSMANLI MEDENİYETİNDE
Şehir
SEMPOZYUMU

ÇORUM BELEDİYESİ

www.corum.bel.tr

ÇORUM BELEDİYESİ
ULUSLARARASI OSMANLI MEDENİYETİNDE
Şehir
SEMPOZYUMU

ÇORUM BELEDİYESİ
ULUSLARARASI OSMANLI MEDENİYETİNDE

Şehir
SEMPOZYUMU

25 - 27 KASIM 2011

ÇORUM BELEDİYESİ

ULUSLARARASI
OSMANLI MEDENİYETİNDE ŞEHİR
SEMPOZYUMU
25-27 Kasım 2011

ÇORUM BELEDİYE BAŞKANLIĞI
Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
Tel: 0 364 225 08 10 / 1542 Faks: 0 364 212 19 45
www.corum.bel.tr

Çorum Belediyesi Kültür Yayınları

Çorum Belediyesi Adına İmtiyaz Sahibi / Owner
Muzaffer KÜLCÜ

Yayın Yönetmeni / Publication Executive
Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Yayın Koordinatörü / Publication Coordinator
Zeki GÜL

Editör / Editor
Salih KARSLIOĞLU

Düzenleyen / Organized by
Çorum Belediye Başkanlığı

Kapak Tasarım / Cover Design
Sinan KAÇIR

Uluslararası Osmanlı Medeniyeti'nde Şehir Sempozyumu
International Symposium on City at Ottoman Civilization

25-27 Kasım / November 2011

Basım Yeri
Ankara Okulu Bas. Yay. San. Tic. Ltd Şti. / ANKARA

Düzenleme Kurulu / Executive Committee

- Muzaffer KÜLCÜ**, Çorum Belediye Başkanı / Mayor of Çorum Municipality
Prof. Dr. Reha Metin ALKAN, Hitit Üniversitesi Rektörü / Rector of Hitit University
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi / Istanbul University
(Sempozyum Yürütücüsü)
Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı / Hitit University
Prof. Dr. Yasin AKTAY, Selçuk Üniversitesi Öğretim Üyesi / Selçuk University
Prof. Dr. Ziya KAZICI, Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi / Marmara University
Doç. Dr. Yavuz BAYRAM, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi / Ondokuz Mayıs University

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. Semavi EYİCE**, Türkiye
Prof. Dr. Valeria GONZALES, Amerika Birleşik Devletleri
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet ŞERİF, Makedonya
Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER, Türkiye
Prof. Dr. Osman ÇETİN, Türkiye
Prof. Dr. Mefahil HIZLI, Türkiye
Prof. Dr. Bahattin YEDİYILDIZ, Türkiye
Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA, Türkiye
Dr. Halit EREN, Türkiye
Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM, Türkiye
Prof. Dr. Mehdi İLHAN, Türkiye

Sekreteryaya / Secretary

Murat ERDEM
Salih KARSLIOĞLU
Araş. Gör. Dr. Mehmet ALICI

ULUSLARARASI OSMANLI MEDENİYETİNDE ŞEHİR SEMPOZYUMU 25-27 Kasım 2011

Ankara 2012

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ..... 9

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ 11

Muzaffer KÜLCÜ..... 15

Nurullah ÇAKIR..... 19

عثمانية المدينة العربية

الدكتور محمد عبد الله الجعيدي..... 23

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA BAZI GIDA MADDELERİNİN FİYATLARI:

TOKAT, AMASYA VE ÇORUM ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ 59

KENT ESTETİĞİ AÇISINDAN OSMANLI MEDENİYETİNDE

ŞEHİR MİMARİSİ VE CAMİLER

Abdulkadir İNALTEKİN 81

H. 1288 (M. 1871) TARİHLİ KASTAMONU VİLAYET SALNAMESİNE GÖRE

KASTAMONU ŞEHRİ

Öğr. Gör. Tunay KARAKÖK 99

YEREL GÜÇ DENGELERİ ARASINDA BİR OSMANLI ŞEHRİ:MARDİN

Doç. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR 113

OSMANLI BAĞDAT'ININ OLUŞUMU

Yrd. Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ 123

OSMANLI DÖNEMİNDE BURSA ŞEHRİNİN OLUŞUMU

Dr. Doğan YAVAŞ 131

OSMANLI ŞEHRİNDE DİNİ YAPI: URFA ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN 139

OSMANLI ŞEHRİNİN KÜLTÜREL DOKUSUNDA TASAVVUF:

ÇORUM ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER 157

ÇORUM'DA BİR SON DÖNEM OSMANLI TARİKAT YAPISI:

ÇERKEZ ŞEYHİ HACI ÖMER LÜTFÜ EFENDİ TEKKESİ

Doç. Dr. Ömer İskender TULUK 163

DİNİN OSMANLI ŞEHİRLERİNDEKİ YERİ VE DİNİ KURUMLAR

Doç. Dr. Selim ÖZARSLAN 173

HARİCİYE EVRAKINA GÖRE OSMANLI SON DÖNEMİNDE GAYRİ MÜSLİMLERE TANINAN HOŞGÖRÜ Dr. Mehmet ALICI	181
19. ASRİN İLK YARISINDA TOKAT ŞEHRİNDE KİTAP KÜLTÜRÜ Prof. Dr. Ali AÇIKEL	191
"THE FRANKS OF NINETEENTH-CENTURY SMYRNA: COMMUNITY, CULTURE AND COMMERCE" Walter L. Sargent.....	215
AVRUPALILARA GÖRE 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA RAMAZAN VE İSTANBUL'DA RAMAZAN GÜNLERİ Doç. Dr. Necmettin ALKAN.....	229
ŞEHİR VE KADIN: XVIII. YÜZYILINDA ORTALARINDA DİYARBAKIR'IN GAYRİMÜSLİM KADINLARI Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih ERKEK	237
OSMANLI ŞEHİRLERİ, MİLLET SİSTEMİ VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK Yrd. Doç. Dr. Metin UÇAR	247
MEKÂN, İCRA VE ALGI YÖNÜYLE İMPARATORLUK BAŞKENTİ'NDEN "AVRUPA KÜLTÜR BAŞKENTİ"NE Doç. Dr. M. Mete TAŞLIOVA	255
GELENEKSEL MEKÂN TASAVVURUNUN OSMANLI MEDENİYETİNDEKİ İZDÜŞÜMLERİ Yrd. Doç. Dr. Ramazan ADIBELLİ.....	275
MEYDANLARIN KENT YAŞAMINDAKİ YERİ VE OSMANLI'DA KENT MEYDANLARI Yrd. Doç. Dr. Ethem Kadri PEKTAŞ.....	291
BALKAN ŞEHİR KİMLİĞİNDE OSMANLI İMGESİ Arş. Gör. Selçuk SEÇKİN	305
İMPARATORLUK ALGISI KÜLTÜR VE ŞEHİRCİLİK Prof. Dr. Mehmet EVKURAN	315
OSMANLILARDA BAYINDIRLIK ÖRNEĞİ OLARAK MEKKE SU YOLLARININ 1713'TEKİ TAMİRİ Doç. Dr. Temel ÖZTÜRK	327
العمارة والحياة في فلسطين في العصر العثماني الدكتور عائشة صالح أبو صلاح.....	337

OSMANLI BAROK MİMARİSİ Dr. Nezihat KÖŞKLÜK KAYA	365
Sürdürülebilir Sosyo-Kültürel Kent Planları İle Bir Arada Yaşama: İKİLEMDE KALMIŞ BİR KENTSEL DÖNÜŞÜM ÖRNEĞİ SULUKULE Arş. Gör. Vedia Derda GÜNDÜZ	373
OSMANLIDAKİ KÂDILARIN TAŞRA ŞEHİRLERİNDEKİ BELEDİYE BAŞKANLIĞI Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nuri GÜLER	389
OSMANLI MEDENİYETİNİN BALKANLARDAKİ ŞEHİRLEŞME VE ALT YAPI ETKİNLİKLERİ (SARAYBOSNA ÖRNEĞİ) Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KOÇAK.....	419
العمارة في خدمة المجتمع كلية السلطان محمد الفاتح في مدينة استانبول نموذجًا د. أحمد عبد الله نجم	429
OSMANLI ŞEHİRLERİNDE ŞEHREMÂNETİ VE ŞEHREMÎNİ Dr. Abdulhakim BEKİ	439
OSMANLI ŞEHRİNDE YÖNETSEL BİR BİRİM OLARAK MAHALLE Dr. Abdullah ÖZBOLAT	451
ECONOMIC TRANSITION FROM THE TIME OF THE OTTOMAN EMPIRE TO THE NEO-OTTOMAN PERIOD AND TODAY'S TURKISH ECONOMY: CONTINUITIES AND CHANGES Dr. S. Waleck Dalpour.....	459
TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI ŞEHİRLERİNDE KENT EKONOMİSİYLE İLGİLİ GÖREVLİLER Yrd. Doç. Dr. Samettin BAŞOL	473
Resul COŞKUN.....	473
OSMANLI DÖNEMİNDE İZMİR LİMANININ KENTİN TİCARİ YAPISINA VE MEKÂNSAL GELİŞİMİNE ETKİLERİ Yrd. Doç. Dr. Neslihan KARATAŞ	497
Arş. Gör. Gözde EKŞİOĞLU ÇETİNTAĞRA	497
OSMANLI ŞEHRİNİ GÜNÜMÜZDE TÜM YÖNLERİYLE YAŞATAN "SARAYBOSNA" Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN.....	515
Dr. Edina SOLAK	515
MEDENİYETTE ZİRVE: OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE HAYVANATI KORUYAN KURUMLARIN VARLIĞINA/ÖNEMİNE ÇEŞİTLİ ÖRNEKLER Yrd. Doç. Dr. Yaşar KOP	521
Arş. Gör. Meral METİN	521

ULAŞIM-YÖNETİM-ÜRETİM VE BİLİM EKSENİNDE BİR ŞEHRİN ANATOMİSİ: KASTAMONU Prof. Dr. Ahmet KANKAL.....	539
19. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI ŞEHİRLERİNDEKİ ZANAAT İŞLETMELERİNİN ÇALIŞMA HAYATINA ETKİSİ Yrd. Doç. Dr. H. Vehbi İMAMOĞLU	565
Yrd. Doç. Dr. Önder DENİZ	565
OSMANLI DEVLETİ'NDE HALKIN İAŞE VE İBATE İHTİYACINI KARŞILAYAN KURUMLAR Mevlüt ÇAM.....	583
SARAYBOSNA ÖRNEĞİNDE VAKIFLARIN ŞEHİRLEŞMEDEKİ ETKİSİ Yrd. Doç. Dr. Rahman ADEMİ	601
ALMAN SEYYAH ANDREAS DAVID MORDTMANN VE ÇORUM Yrd. Doç. Dr. Zübeyr BÜTÜNER	613

OSMANLI BAĞDAT'ININ OLUŞUMU

Yrd. Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ*

Giriş

Bir şehri Osmanlı yapan nedir? Askeri bir harekât sonucu aldığımız şehir hemen bize kendini teslim eder mi? Bir şehirde belirli bir tarzı yansıtan bazı mimarî eserlerin inşa edilmesi, bir takım müesseselerin kurulması o şehre bir kimlik kazandırmaya yeter mi?

Bu tebliğin amacı Bağdat'ı Osmanlı şehri yapan unsurlar üzerinde durmaktır. Bunu da Kanuni döneminde Bağdat'ın fethinin bir nişanesi olarak Hanefî mezhebinin imamı Ebu Hanife Numan b. Sabit Türbesinin külliye haline getirilişinden yola çıkarak yapacağız. Neden Ebu Hanife Türbesi seçilmişti? Çünkü Arap, Türk, İranlı, Boşnak Çerkez, Arnavut gibi farklı etnik unsurlardan oluşan Osmanlı halkının büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptur. Dolayısıyla mali ekonomik kaygıların baskın olduğu Bağdat'ın fethi şehrin Safevîlerden kurtarılmasından ibaret değildir. Nitekim dönemin Osmanlı tarihçilerinin¹ Bağdat seferini motive eden unsurlar arasında İmam-ı Âzam'a duyulan muhabbeti ön plana çıkarmaları da bunu desteklemektedir.

Tarihçe

150 (767) yılında Bağdat'ta vefat eden Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe², öğrencileri tarafından Şarkî Bağdat'ta Rusafe civarındaki Hayzuran mezarlığına³ defnedilmiş ve kabri üzerine kerpiçten bir mezar yapılmıştı. Zamanla bu semt Ebu Hanife Meşhedi Mahallesi adıyla anılmaya başlamış, Hayzuran ismi ise unutulmuştur. Ebu Hanife'nin ashabına bağlılığıyla tanınan Selçuklu Veziri Şerefülmülk Ebû Saîd el-Hârizmî 459/1067 yılında mezarın üzerine bir türbe, yanına da bir medrese inşa ettirmişti. Türbe çok uzaklardan görülebilen mukarnas külâhlı Selçuklu tarzı kubbeli bir yapıya sahipti.⁴ Medrese ise Nizâmiye Medresesi'nden dört ay on üç gün önce 27 Cemâziyelâhir 459'da (15 Mayıs 1067) hizmete açılarak Bağdat'ta kurulan

* Bartın Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

- 1 Konuyu araştırırken dayandığımız başlıca Osmanlı kaynakları arasında Celalzâde, Peçevî, Solakzâde ve Nâimâ tarihleri, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi ile Süleymannâmeler önemlidir. Ebu Hanife Türbesinin ihyasıyla ilgili malumat zenginliği bakımından *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* oldukça önemlidir. Babası, Kanuni'nin Bağdat seferi sırasında Saray Kuyumcubası olduğundan Evliya Çelebi, türbedeki süslemeleri ve yapılan harcamaları babasının tuttuğu defterlerden öğrenme ve bizlere aktarma imtiyazına sahiptir.
- 2 Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, çev. O. Keskiöğlü, Ankara 2002, s.70; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", *TDVİA*, X, 133.
- 3 İbn Abdülhak, *Merâsîd*, I, 495. TDVİA'daki Âzamiye Külliyesi maddesinde Ebu Hanife'nin vefat ettiği yerde kendi adıyla anılan Âzamiye semtine defnedildiği belirtilmekle birlikte, 150/767 tarihinde Bağdat'ta şimdiki külliyein bulunduğu semt Rusâfe olarak bilinmekteydi. Böyle bir isimlendirmeden meşhur coğrafyacılar Yakut el-Hamevî ve İbn Abdülhak'ın bahsetmemesi de bunu doğrulamaktadır. Bu durumda semtin Âzamiye olarak adlandırılması epey geç dönemlerde gerçekleşmiş olmalıdır.
- 4 Ebu Hanife Türbesinin özgün bir çizimi için Bkz. Nasuhû's-Silahi (Matrakçı), *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, TTK yayını, Ankara 1976, 53b.

ilk Selçuklu medresesi olmuştur.⁵ Tarihi kaynaklarda Ebu Hanife meşhedinde müderris, hazinü'l-kütüb, müfti, imam, vakıf nazırı gibi görevler yapan şahsiyetlerden söz edilmektedir. Ayrıca orada fıkıh ve hadis öğretene, münazara halkaları bulunan, eserlerini bu yapının kütüphanesine vakfeden veya vakfedilmesini vasiyet eden âlimler, tabipler bulunması cami, medrese, kütüphane ile bir külliye oluşturan söz konusu yapının Bağdat'ta uzun yıllar hizmet verdiğini ve bir çekim merkezi olma özelliğini koruduğunu göstermektedir.⁶

Bağdat'ı etkileyen önemli doğal afetlerin başında gelen sel baskınları Ebu Hanife türbesini de etkilemiştir. Tarih kaynaklarında türbenin biri 461/1069 senesinde, diğeri 618/1222 yılında olmak üzere iki sel baskınından etkilendiği kaydedilmektedir. Özellikle 618/1222 yılında meydana gelen ve Bağdat'ın büyük bölümünü etkileyen sel baskınında da Ebu Hanife Meşhedi tamamen sular altında kalmıştı.⁷ Bu doğal afetlerden başka Safevî hükümdarı Şah İsmail'in Bağdat'ı istilâ etmesi sonrasında mutaassıp Şiîler tarafından yapılan kasıtlı bir tahribat söz konusudur.⁸ Bu tahribatı Evliya Çelebi şöyle tasvir etmektedir: "Ama tıraşsız kalles kızılbaş askerleri sur içinde yatmakta olan Hz. Abdülkadir-i Cilani, Kassâb Cömerd ve diğer büyük velilerin ve sur dışında yatmakta olan İmam-ı Âzam Hazretlerinin mübarek kabrini, Osmanlı İmamıdır, diye harap edip türbesini at ahırını eyleyip at bağladılar. Hatta nurlu kabrinden imamın cesedini çıkarıp Şatt'a atmaya çalıştılar."⁹ Celalzâde ise, Kızılbaşların Ebu Hanife Türbesini yerle bir ettiklerinden söz etmektedir. Müellife göre, Kızılbaşlar hoşlanmadıklarının mezarlarını açarlar ve hatta kemiklerini çıkarıp yakarlardı.¹⁰

Anlaşıldığı kadarıyla Ebu Hanife Türbesi sel baskınlarından ve mezhep taassubu yüzünden insan eliyle gerçekleştirilen tahribatlardan epey zarar görmüş, hatta türbe içinde kabrin yeri kaybolmuştu.¹¹ Konuyla ilgili nakle-

5 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 117,198; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 211, 459; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII, 245; Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, XXX, 295; Abdüsselam Uluçam, "Azamiye Külliyesi", *TDVİA*, IV, 302; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", *TDVİA*, X, 133.

6 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 154, 209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 196, 227, 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 312; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, II, 12; İbn Tağrıberdi, *Nücümü'z-Zâhire*, V, 156; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, (ilmiye baskısı), XV, 338, 344; XXI, 196-197; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 175; XXIV, 75; Ebu Muhammed Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevahir fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, I, 79, 125; II, 176.

7 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 312.

8 Nitekim Şah Abbas 1624'te Bağdat'ı alınca sünni ahali öldürülmüş ve Sünnilerce kutsal sayılan İmam-ı Azam ve Abdülkadir Geylanî türbeleri yağmalanmıştı. Halil İnalçık (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. Halil Bertay, İstanbul 2000, I, 553.

9 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, 4-2, s.539.

10 Celal oğlu Mustafa, *Tabakâtu'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik*, sad. Sadettin Tokdemir, İstanbul 1937, s. 138-139.

11 Ebu Hanife türbesinin tarihi seyrini ve maruz kaldığı tahribatı Evliya Çelebi, özgün üslubuyla pek güzel dile getirmiştir: "... Hatta daha önce Kızılbaş Bağdad'ı istila etmezden önce Bağdad kalesi Sünnilerden Uzun Hasan-ı Bayındırı elinde iken o zamanda İmam-ı Azam bir Sünni türbedarın rüyasına girip "benim kabrim üzerine sandukamı filan mahaldeki mezara koy ki onda cehennem azabını hak etmiş bir kefare gömülüdür." Deyince türbedar uykudan uyanıp imamın öğrettiği gibi eder. Meğer o zamanda imamın nurlu kabrinde kubbe ve saireden bir şey yok imiş. Ancak kendileri kadılık kabul etmediği için Melik Mansur-ı Devâniki adlı padişahın mahpushanesinde hasta iken hapiste 80 yaşında vefat eder, öğrencileri vasiyeti gereği kendisini sünnet üzere defnediler. Sonra bir Sünni sultan üzerine bir sanduka yapar. Adı geçen türbedar da İmam'ın rüyada öğrettiği üzere anılan sandukayı keferenin üzerine kor. Az zaman sonra Şah İsmail Bağdad'ı istila edip " bu imam ne namılı beladır" deyip ceng öncesi, imamın kabri olmayıp kabridir dediği yere gelip o sandukayı kırar ve kabri açar, pis bir ceset bulup ateşe verir, imamı yaktım zannında bulunup it gibi gider.." Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 574.

dilen rivayetlerde efsane ile gerçeğin iç içe olması dönemin Osmanlı insanının Ebu Hanife'ye duyduğu muhabbeti ve verdiği değeri göstermektedir.

Ebu Hanife Türbesinin Osmanlı Dönemine kadar olan tarihi seyrini bu şekilde özetlemiş olduk. Şimdi de Kanuni'nin Bağdat seferi sonrasında Ebu Hanife Türbesinin ihya sürecinden kısaca bahsedelim.

Kanuni Ordusuyla Bağdat'ta

Avrupa, Akdeniz, Kuzey Afrika ve Hint deniz yolu gibi üç farklı kıtada fetih ve gazâlarla uğraşan cihan hükümdarı Osmanlı Sultanı Kanuni'yi gözlerini doğuya çevirmeye ve ordusuyla Bağdat önlerine kadar gelmeye sevk eden sebep neydi? Bu soruya dönemin siyasî, dinî, ekonomik ve sosyal şartlarını göz önünde bulundurarak çok farklı cevaplar vermek mümkün. Ancak İran'a yönelik Osmanlı askerî eylemleri temelde Tebriz-Bursa ipek yolunun denetim altına alınması gibi mali-ekonomik kaygılarla yakından ilgiliydi.¹² İran ipek ticaretinin Osmanlı maliyesine getirisi önemliydi. Şah Abbas'ın ipek yolunu Osmanlı toprakları dışına çekme çabaları konunun iki ülke açısından da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.¹³ Ayrıca Osmanlı'nın doğu sınırlarından ülkeye yönelen açık siyasî tehdit de söz konusuydu. Bu, dönemin Osmanlı tarihçilerinin Kızılbaşlık olarak söz ettiği Safevî propagandası tehlikesidir.¹⁴ İran'da iktidarı ele geçirdikten sonra Doğu Anadolu'yu da topraklarına katan ve Şiî mezhebini resmi mezhep olarak kabul ve ilan eden Safevî hükümdarı Şah İsmail, gönderdiği dâileri aracılığıyla Anadolu halkı arasında özellikle hoşnutsuz kitleler üzerinde etkili olmaktadır. Şüphesiz Şiî yayılcılığı ta dedesi sultan II. Bayezid döneminden itibaren Anadolu topraklarında yayılma istidadı göstermiş ve bölge topraklarının boşalmasına yol açarak Osmanlı devletinin tarım gelirlerine ve ekonomisine büyük bir darbe vurmuştu. Anadolu insanı çift bopuz vaat edilen cazip hayatı yaşamak için İran'a geçtikçe toprak işlenemekte, köy, kasaba ve mezralar giderek ıssızlaşmaktaydı. Gerek ekonomik ve siyasî kaygılarla gerekse gayri memnun kitlelerce peş peşe isyanların çıkarıldığı bir dönemde devletin istikbalini düşünen ve merkezde sıkı bir sünnilleştirme politikası izleyen¹⁵ Kanuni, Avrupa ve Akdeniz'deki fütuhâtı ertelemeye ve Bağdat seferine çıkmaya mecburdu. Nitekim Evliya Çelebi ve Celalzâde'nin anlatımlarından Bağdat seferinin arkasında güçlü bir siyasî-dinî motivasyonun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Meşhur seyyahımız Evliya Çelebi, Kanuni'nin bu sefere motive oluşunu kendine has üslubuyla ve bir rüya ile bakın nasıl dile getirmiş: "... Hemen bir gece kırk adet büyük veli Süleyman Han'ın rüyasına girip "ey Süleyman bizi Kızılbaş elinden kurtarmaya Bağdat'a gel ki, Irak - Bağdat ve Azerbaycan'ı Dilşat tamamen senindir." Dediklerinde hemen Süleyman Han uykusundan

12 İnalçık, *aynı eser*, I, 42.

13 İnalçık, *aynı eser*, I, 300,302.

14 Anadolu'da Safevî propagandası hakkında bilgi için Bkz. Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *TDVİA*, XXXVIII, 254-255.

15 A. Yaşar Ocak, "XV, XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve buna Muhalefet Problemi", *İslami Araştırmalar*, c. IV, sayı 3, Temmuz 1990.

uyanıp rüyayı şeyhülislam olan Ebussuud Efendi'ye anlatınca Şeyhülislam hemen "fırsat ve zafer senindir padişahım Allah mübarek eyleye hemen Bağdada gidin" deyince Süleyman Han, Makbul İbrahim Paşa'yı kırk bin güzide askere serdar edip Bağdat'a doğru gitmede. Ardında Süleyman Han da yüz bin adet Müslüman gaziler ile menzilleri ve yolları kat ederek...¹⁶

Dönemin vakanüvisi Celalzâde'ye göre ise, "Padişah, İmam-ı Âzam'ın tarih, hukuk ve şeriat bakımından şöhret ve ruhaniyetine meftun olduğu için Bağdat seferine çok heves etmişti."¹⁷

Bu durumda Bağdat seferine çıkan Kanuni'nin iki önemli hedefi bir-den gerçekleştirmeyi irade ettiğini düşünmek yanlış sayılmazsa gerektir. Bir yandan Tebriz-Bursa ipek yolunu denetim altına almak, diğer taraftan ülkenin iç ve dış güvenliği ile bilhassa tarımı ve ekonomisi için ciddi bir tehdit oluşturan İran menşeli Safevî Şîî yayılmacılığı tehlikesini bertaraf etmek. Bunlardan başka Osmanlı tebasının çoğunluğunu oluşturan Hanefi mezhebi mensuplarının gönülden bağlı oldukları İmam-ı Âzam Türbesini Safevîlerden kurtararak tebasının büyük çoğunluğunun kalbini kazanmış olacaktı. İşte bu önemli hedefler Kanuni'yi kış ortasında ordusunun başında bütün sıkıntılarını göğüsleyip Bağdat'a gelmeye mecbur etmişti.

Bağdat'ın İhyası

1534 yılında sulhen fetholunan Bağdat'a giren Kanuni, ilk iş olarak başta İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit olmak üzere Abdülkadir-i Geylanî, İmam Musa Kâzım gibi diğer İslam büyüklerinin türbelerini ziyaret ederek hem Sünni ve hem Şiileri memnun bırakmıştı. Daha sonra Necef'e giderek Hz. Hüseyin ve Hz. Ali'nin türbelerini de ziyaret etmeyi ihmal etmemişti.¹⁸ Kanuni'nin ziyaretinin amacı, imam hazretlerini ziyaretle şereflendirmek ve etrafı İslam düşmanlarından temizlemektir.¹⁹ Padişah, Ebû Hanîfe Türbesine geldiğinde orayı pislik içinde bulmuş, bu pislikle enkazın bir an evvel atılması ile oranın temiz bir hale getirilmesini emrettikten sonra ordugâha gitmişti.²⁰ Kanuni ayrıca, Bağdat'ta bulunan bütün evliya kabirlerini ziyaret edip türbeleri yıkılmış olanların onarılmaları için buyruklar çıkarmıştı.²¹

Mâruz kaldığı tahribatı az önce anlattığımız Ebû Hanîfe Türbesi'nin inşaatına başlanması ve mezarın yerinin bulunması hususunda Evliya Çelebi²²,

16 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.539.

17 Celal oğlu Mustafa, 139.

18 Evliya Çelebi, 541; Celal oğlu Mustafa, 138; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 340; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, 173; Remzi Kılıç, *Kanuni*, 212.

19 Peçevî, 136.

20 Celal oğlu Mustafa, 138.

21 Peçevî, *Peçevî Tarihi*, 136. Evliya Çelebi, Bağdat'ta 700 tekke bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz. *Seyahatname*, 567.

22 Ebu Hanife'nin kabrinin bulunuşuyla ilgili Evliya Çelebi'nin anlatımı şöyledir: "Sonra Sultan Süleyman Han, Bağdad üzerine gelirken bir çavuş imamlı ilgili bir rüya görür. Fetihden sonra imamın eski kabirini Taşkın Hoca adında çok yaşlı bir Sünni bilirmiş. O kişi İmam'ın yerini gösterip kazarlar. Gerçekten de o eski temeller gözüktürken büyük bir taş çıkar ve o taşı kaldırırlar. Bir ham amber, üd, aselbend ve Şam ıtı kokusu çıkar ki bütün halkın dimağları kokulanır. Hemen Süleyman Han o büyük taşı hali üzere koyup pak toprak ile doldurup o kabrin bir başka tarafına binanın temellerini atıp "imamın kabri budur" diye nur dolu bir kubbe yapmıştı ki diller ile anlatılmaz. Ve imaret ve

Peçevî ve Celalzâde'nin bazı farklılıklarla birlikte aynı hikayeyi anlattıkları görülmektedir. Mezarın yerinde bir kokunun çıkması üçünde ortak unsurdur. Mezarı bulan şahıs Evliya Çelebi'ye göre, "Taşkın Hoca adında çok yaşlı bir Sünni"; Peçevî'ye göre, "müderrişlerden Taşkun Halife adındaki becerikli kişi"²³; Celalzâde'ye göre "Mabeyn müderrişliğinde mülazimlik yapan Taşkun adlı birisi"²⁴ Bu müelliflerin rivayetlerinden anlaşıldığı kadarıyla, mezarın üzerine inşa edilen türbenin yanı sıra medrese, cami, hamam, han, imaret, 40-50 dükkân ve evler de yapılmış, bunların çevresine de bir kale bina edilmiştir. Çevresi 8000 adım uzunluğundaki kaleye toplar, silah ve mühimmat ile yeterli sayıda asker yerleştirilmiş, başlarına bir dizdar komutan tayin edilmiştir. Türbedeki yapıların bakımı için kayyım, Kur'an okuyacak hafızlar ve vakıfları idare edecek mütevelliler de atanmıştır.

Nâimâ'nın bu ihya faaliyetinin Şeyhülislam nezaretinde yapıldığını belirtmesi konuya devletin verdiği önemi göstermesi bakımından manidardır.²⁵

Dimitri Kantemir'in anlatımına göre ise, yapılan imar faaliyetinde stratejik mülahazalar ön plandadır: "Sultan Süleyman hiçbir direnmeyle karşılaşmadan Bağdat'a girer ve burada eski bahadırların anıtlarını incelemek için birkaç gün kalır. Bu eserler arasında İmam-ı Âzam'ın anısına sunulan bir yer görür ki, buradan kent hem düşman saldırılarına karşı savunulabilir, hem de şehir halkı ayaklanmaya cüret ettiği takdirde kolayca sıkı düzen altına alınabilirdi. Bundan dolayı bu mevkiin derhal sağlam bir biçimde tahkim edilmesini ve gerekli savaş gereçleri ayrılarak kuvvetli bir yeniçeri garnizonunun koruması altına alınmasını emreder."²⁶

Konuyla ilgili olarak incelediğimiz diğer kaynak ve araştırmalar da Kanuni'nin Bağdat'ın fethinin nişanesi olarak Ebû Hanîfe Türbesinin ihyasına öncelik verdiğinde birleşmektedir.²⁷ Yalnız türbenin ihyasında stratejik

medrese yapıp çevresine bir kale inşa etmiştir. Bir cami, bir hamam, bir han, 40-50 adet dükkân, kaleye dizdar, 150 adet asker ve yetecek kadar cephanesi ve topları var. Ve kalesi dörtgen şeklinde tuğla yapı hoş bir kaledir. Fırdolayı çevresinin büyüklüğü 8.000 adımdır. Hisar içinde ... adet hane toprak ile örtülüdür. Taşrada bağlı bahçeli varoşu vardır. *Seyahatname*, 574-575.

23 Peçevî, 137.

24 "Padişah, İbrahim paşa vasıtası ile İmam-ı Âzam'ın türbesini araştırdı. Paşa türbenin temellerini bulunca oralarını enkazdan ve pislikten temizletti, orada eski kubbesinin altında bir ocak çukuru gördü. Paşa, mutlaka mezarı bulacağız dedi. Mabeyn müderrişliğinde mülazimlik yapan Taşkun adlı birisi paşanın yanına gelerek mezarın bulunması için kendisine müsaade edilmesini rica etti. O da peki dedi. Aradan iki üç saat geçmedi Taşkun, Paşa'ya gelerek, "Paşam garip bir hadise zuhur etti, birisi kazmasını bir yere vururken bir taşı yerinden tepretti. Orada bir yapı görüldü. Bu yapının içinden gayet güzel bir koku çıktı. Taşı yerinden oynatan adam kokuyu koklaması ile düşüp öldü." Paşa yerinden seğirtip ölen adamın ve koku çıkan mezarın yanına geldi. Evet, taşı kazma ile kaldıran adam ölmüştü fakat güzel koku hala devam ediyordu. Paşa, taşı kendi eliyle alarak eski yerine koydu. Koku epey zaman devam etti. Hâsılı mezar bulundu ve üzerine bir türbe yapıldı. Ondandıktan sonra etrafı hisarla çevrildi. İcap eden yerlerine büyük kale topları konuldu. Sakmanlar, dizdar tayin edildi. Kuran okumak için hafızlar ve ayrıca hizmetkârlar ve bir de kayyum tahsis edildi. Oraya giden ve gelenlere yemek yedirilmek için bir imaret dahi yapıldıktan başka buralara sarf edilmek üzere vakıf tahsisatı verildi. Celal oğlu Mustafa, s.139.

25 Nâimâ, *Tarih*, neşr, Mehmet İpşirli, c.2, s.895. İrakeyn Fetihnâmesinde de İmam Hüseyin başta olmak üzere masum imamların türbeleriyle özellikle İmam-ı Azam Numan b. Sabit hazretlerinin mezarı pür-nurlarının ihyası en önemli işlerden sayılmaktadır. *Mecmuai Münşeat-i Feridun Bey c.2*, s. 6.

26 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, II, Kültür Bakanlığı Ankara 1979, s.94.

27 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, IV, 129. IV. Murat'ın Bağdat'ı fethinden sonra da şehrin Osmanlı topraklarına katılmasının nişanesi olarak İmam-ı Âzam ve Abdülkadir Geylanî türbelerinin restore edilmesi kararı alınmıştı. Bkz. İnalçık, aynı eser, II, 553.

ve askeri kaygıları ön plana çıkararak diğerlerinden ayrılan Dimitri Kante-mir, konuya farklı bir bakış getirmektedir.

Ebû Hanîfe Külliyesi'nde Kanuni döneminde gerçekleştirilen imar ve ihya faaliyetiyle ilgili tarihçilerin görüşlerini bu şekilde ifade ettikten sonra ko-nuyla ilgili bir iki hususu tartışmak istiyorum.

Tartışma

Bir konuyu anlatırken kullanılan dil anlatıcının konuya verdiği önemi gösterir. Bu yüzden ilk olarak dönemin kaynaklarında konuyu anlatırken kullanılan dili sorgulamamız gerekir. Arapça kaynaklar İmam-ı Azam Türbesinden söz ederken Ebu Hanife Türbesi (meşhedi, merkadi veya kabri) diye söz etmekte, ayrıca bir tazim ifadesine yer vermemektedir. Ancak Osmanlı tarihi kaynakları, bu ismin önüne "imam-ı âzam, yol gösterici kandil," gibi sıfatlar eklemektedir. Onlar, bu niteliklemlerle bir yandan Osmanlı tebasının bağlı olduğu mezhep imamına en büyüklük ve yol göstericilik vasıflarını yakıştırırken bir yandan da mensubu buldukları Hanefi mezhebinin inançlarının sıhhatini vurgulamış olmaktadır. Konuyla ilgili olarak kaynaklarımızda yer alan rivayetlerde efsaneyle gerçeğin iç içe olması ise Ebu Hanife'ye mezhep imamlığının ötesinde daha derin bir bağlılık, saygı ve muhabbet beslendiğini, dönemin insanının gönlünde adeta bir kahraman haline geldiğini göstermektedir. Kanuni, fethin nişanesi olarak Ebû Hanîfe Türbesinin ihyasını seçmekle Osmanlı halkının birlik ve dirliğini önemse-diğini göstermişti. Onların imamının ve kahramanının türbesinin ziyaretçilerin yol emniyetini ve iâşesini üstlenmek suretiyle de Müslüman tebasının dini duygularına hitap etmiş ve kalplerini kazanmış oluyordu.

İkinci konu Bağdat'ın Osmanlı oluşunun mahiyetine dairdir. Bağdat'ın Osmanlılaştırılmasının anlamı nedir? Osmanlı'nın öncelediği, sahiplendiği şehirlerin özellikleri nelerdir? Sözelimi ruhaniyetli şehir Bursa, Osmanlı ruhunun doğuş yeridir. Bağdat, Saraybosna Osmanlı semasının yıldızlarıdır. Peki, Osmanlı için Bağdat'ı veya Saraybosna'yı önemli yapan neydi? Neden Erzurum veya Şam'a aynı derecede önem verilmemiştir? Konstantinapol'un Osmanlı İstanbul'u oluşunu sembolize eden Eyüp Sultan'a gösterdiğimiz ilginin özünde salt bir kutsallaştırmadan daha fazlası vardır. Bizler için Eyüp Sultan'a sahip çıkmak demek Bizans'a karşı bir manevi dayanak bulmak, İstanbul'un fethini ta Emevîler dönemine kadar götürmek demektir. Böylece tarihimize bir bütünleşme, Osmanlı'yı Sahabe dönemine adreslemek gibi önemli bir kaynaşma yaşanmış olmaktadır.

Vaktiyle Abbasî Halifesi el-Mansûr'un devletine başşehir olarak kurduğu Bağdat'ı sahiplenirken de Osmanlı'nın temel kaygısı neydi? Sünnilerin imama Ebû Hanîfe Türbesinin ihyasıyla hem halkının gönlünü kazanmak hem de şehre Osmanlı damgası vurmadır. Aynı zamanda Sünnilere ait bütün mekânlara karşı savaş açan Safevî şiasına bir medeniyet dersi vermektir. Yaşadığı dönemde inşasında görev aldığı ve zindanlarında yattığı Bağdat'ın bir gün kendi adıyla Osmanlı semasının bir yıldızı olacağını Ebu Hanife tahmin edebilmiş midir?

Bağdat'ın fethi sadece bir şehrin alınması değildir. Aynı zamanda Ebu Hanife Türbesinin Safevî zulmünden kurtarılmasıdır. Osmanlı halkının imanın türbesinin fethin nişanesi olarak seçilmesi iktidar halk-teba ilişkisi açısından çok önemlidir. Çünkü devletin dayandığı ana kitlenin gönlünün kazanılmasının sağladığı yarar iktidar açısından her şeyden önce gelir.

Ebu Hanife türbesinin ihyasının yanı sıra Şiilerce kutsal sayılan kişilerin türbe ve mekânlarının sahiplenilmesi ve tamiri hem oraların Şiilerin tekelinden kurtarılması hem o türbelerdekilerle gönül bağı bulunan yığınların kalbinin kazanılması anlamına gelmektedir. Böylelikle hem şehrin manevi iklimine saygı gösterilmiş, hem de oranın manevi değerleri sahiplenilerek halkla kaynaşma imkanı oluşturulmuş ve Bağdat'a Osmanlı mührü vurulmuş olmaktadır.

Şimdi de buraya kadar aktardığımız bilgileri değerlendirelim.

Değerlendirme

Tarihçilerin ifadelerinden Osmanlıların Bağdat'ta yaptıkları imar faaliyetinin iki farklı boyutunun bulunduğu anlaşılmaktadır: Birincisi türbe, cami ve medreseden oluşan mevcut yapıların yeniden inşası; ikincisi bu yapıları tamamlayıcı nitelikte yeni yapıların ilave edilmesi. Eklenen yapılar esasen türbenin ziyaretçilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiş olan imaret, ribat ve hamamdır.²⁸ Külliye'nin bu yapıda oluşturulması Osmanlı'nın hem insan ihtiyaçlarını bir bütün olarak gören bir medeniyet anlayışına sahip olduğunu, hem de bu faaliyetin dini siyasi gayelerin ötesinde sosyal yararlar da gözetilerek yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Mevcut yapıların tamiri ve yenilerin eklenmesi için yapılan toplam harcama Evliya Çelebi'ye göre 100.000 altın gibi önemli bir miktardır. Kanuni döneminde inşa edilen bu mimari eserler, günümüz Bağdat'ındaki Azamiye külliyesinin öncülü olması bakımından sanat tarihimiz açısından da önemlidir.

Şimdi sıra türbe, cami, medrese, ribat, hamam ve imaretiyle çok yönlü bir külliye haline gelen yapıların ihyasında yani korunması ve yaşatılmasındaydı. Bu külliye'nin korunması için yapıların etrafına bir hisar inşa edilmesi gerekiyordu. İnşa edilen hisarın içine yeterli asker, silah ve cephane konularak buradaki askeri birliğin hem külliye'yi koruması hem de Bağdat kalesinin savunmasını kolaylaştıracak stratejik bir unsur olması amaçlanmıştı. Ancak külliye'yi oluşturan yapıları inşa edip buranın ihtiyaçlarını karşılayacak ve hizmetlerini yürütecek görevliler atamakla iş bitmiyordu. Bütün bu yapıların yaşamasını ve hizmetlerin yürütülmesini sağlayacak mali kaynağın bulunması da gerekiyordu. Bu maksatla Ebu Hanife külliyesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıflar tahsis edilmiş ve bu vakıfları yönetmek üzere mütevelliler atanmıştı.

28 TDV İslam Ansiklopedisindeki "Azamiye" maddesinde Kanuni döneminde ilave edilen yapılar arasında ribat da sayılmaktadır. Bizim incelediğimiz kaynaklarda yer verilmemekle birlikte külliye'nin tamamlayıcı unsuru olduğundan buna da külliye'ye bu dönemde eklenen yapılar arasında yer vermeyi uygun gördük.

Kanuni'nin Bağdat'ı fethi, devleti ekonomik ve siyasî olarak rahatlatırken, Ebû Hanîfe Türbesinin ihyasıyla bir Osmanlı şehri haline gelmesi de Hanefiler başta olmak üzere bütün Müslümanları mutlu etmişti. Kanuni'den sonra Bağdat'ı yeniden feth eden IV. Murat ve sonraki Osmanlı padişahları, saray ve devlet erkânı Ebû Hanîfe Türbesinin ihya ve tezyinine katkıda bulunmakta adeta yarışmışlardır. Şehrin kuruluşundan beri yeri değişmemiş olan türbe, günümüz Bağdat'ında aynı adla anılan semtte yer alan Azamiye Külliyesi'nde²⁹ bulunmakta ve ziyaretçilerini ağırlamaya devam etmektedir.

İnsan düşünmeden edemiyor. Acaba kabrini korumak üzere türbedarın rüyasına giren İmam-ı Âzam, ihya edilen türbesinde yatmanın huzur ve mutluluğunu ifade etmek için kimin rüyasına girmişti? Rüyasında cihan padişahını Bağdat'ı feth ve kendilerinin kabrini kurtarmaya teşvik eden kırk veli, Kanuni'ye şükran hislerini ne zaman, nasıl ifade etmişlerdi?

29 Külliye'nin mevcut durumuyla ilgili bilgi için Bkz. Abdüsselam Uluçam, "Azamiye", *TDVİA*, IV, 302.